

τουργίες να δίνει πίστη σε ένα ευρύ σώμα αφηγήσεων, γνωστών ήδη από την παιδική ηλικία, που παρουσιάζονται σε πολύ διαφορετικές εκδοχές και σε αρκετά-μεγάλο αριθμό. παραλλαγών, ώστε να αφήνουν στον καθένα ευρύτατα περιθώρια ερμηνείας. Στο πλαίσιο αυτό και υπ' αυτήν τη μορφή συγκροτούνται οι δοξασίες για τους θεούς και προκύπτει μία σύμφωνία απόψεων επαρκώς θεμελιωμένων σχετικά με τη φύση, τον ρόλο και τις απαιτήσεις τους: Το να απορρίψει κανείς αυτόν τον πλούτο των κοινών δοξασιών, περισσότερο κι από το να πάψει να μιλά ελληνικά ή να ζει σύμφωνα με τον ελληνικό τρόπο ζωής, θα ισοδυναμούσε με άρνηση του εαυτού του. Ωστόσο, δεν αγνοεί κανείς ότι υπάρχουν και άλλες γλώσσες, κι άλλες θρησκείες σαν τη δική του και ότι μπορεί πάντοτε, δίχως αυτό να σημαίνει έλλειψη πίστης, να τηρήσει ως προς τη θρησκεία του αρκετές αποστάσεις, ώστε να μπορέσει να αναπτύξει πάνω στο θέμα αυτό μια ελεύθερη κριτική σκέψη. Οι Έλληνες τουλάχιστον την διέθεταν.

Willi Braun — Russell T. McCutcheon

Εγχειρίδιο Θρησκευιολογίας

Μετάφραση: Δημήτρης Ξυγαλατάς

Επίβλεψη: Παναγιώτης Παχής
Αν. Καθηγητής Θρησκευιολογίας Α.Π.Θ.

Εκδόσεις Βάνιας
Θεσσαλονίκη 2003

Θρησκεία

Willi Braun

Ο Αριστοτέλης, γνωστός για την ακούραστη επιμονή του στην ταξινόμηση των όρων, των κατηγοριών και των αντικειμένων της γνώσης, παρατήρησε κάποτε ότι ο ορισμός είναι η αρχή της σοφίας. Και γιατί όχι; Είναι λογικό ότι θα πρέπει να δώσουμε ένα βασικό ορισμό, έστω και όχι απολύτως ακριβή, γι' αυτό που θέλουμε να γνωρίσουμε, να ερμηνεύσουμε, ή να ανακαλύψουμε. Εάν, παραδείγματος χάριν, θέλω να μελετήσω την τέχνη της αγγειοπλαστικής —για την οποία δεν γνωρίζω τίποτε— θα πρέπει να ξέρω ότι το αντικείμενο που με ενδιαφέρει δεν είναι η εξέλιξη των ερπετών. Ή, αν και δεν ξέρω σχεδόν τίποτα για τη γραμμική άλγεβρα, θα καταλάβαινα ότι δεν βρίσκομαι σε ένα μάθημα γραμμικής άλγεβρας, εάν ο καθηγητής μιλούσε για την πλοκή των αστυνομικών μυθιστορημάτων. Αυτά τα παραδείγματα μπορεί να μην είναι ενδιαφέροντα, χρησιμεύουν όμως για να δείξουν ότι η μελέτη του κόσμου στον οποίο ζούμε, μεταξύ άλλων με βάση τη σύγκριση, διαχρονική (κοινωνιών άλλων εποχών) και συγχρονική (κοινωνιών διαφορετικών από τη δική μας), είναι πάντα μια σύνθετη πράξη επιλογής, εφεύρεσης και πειραματισμού με τις κατηγορίες, με σκοπό να αντιληφθούμε το φυσικό κόσμο και το φάσμα των ανθρωπίνων πράξεων ως φαινόμενα καταληπτά, διακριτά, τα οποία μπορούμε να μελετήσουμε και να μεταβάλλουμε.

Η «θρησκεία» ως φάσμα

Όσον αφορά τη θρησκεία, λοιπόν, όπως συμβαίνει με πολλούς άλλους κοινούς όρους στον ευρύ χώρο των ανθρωπιστικών σπουδών —παραδείγματος χάριν τον «πολιτισμό», την «κοινωνία», την «ιδεο-

λογία», την «εμπειρία», την «ιστορία», την «παράδοση»¹ — ο όρος «θρησκεία» είναι τόσο οικείος, όσο και δύσκολος, για να ενταχθεί μέσα σε ένα σταθερό, κοινά αποδεκτό, εύχρηστο πλαίσιο αναφοράς. Η κατηγορία της «θρησκείας» μοιάζει με τα φαντάσματα, που συχνά αποτελούν στοιχείο της θρησκευτικής συμπεριφοράς και των αντιλήψεων, είναι ένα φάσμα², ένα άγνωστο Κάτι που πλανάται. Ως φάσμα, η «θρησκεία» παρουσιάζει ένα διπλό πρόβλημα, καθώς από τη μια είναι εντυπωσιακά πραγματική, παρούσα σε όλες τις μορφές του λόγου και της συμπεριφοράς μας, ενώ από την άλλη παρουσιάζει την τάση να υποχωρεί και να αποσυντίθεται, όταν κρίνεται και αμφισβητείται.

Ο γλωσσικός όρος «θρησκεία» είναι πολύ πραγματικός, προφανώς μια από εκείνες τις «σχεδόν εμπειρικές»³ κατηγορίες, που χρησιμοποιούνται από τα εκατομμύρια των Δυτικών ανθρώπων τόσο συχνά όσο χρησιμοποιούν τις λέξεις «πολιτική» ή «σεξ», και με μια προφανώς αβίαστη αίσθηση της αυτονομίας της σημασίας τους. Εάν μια τάξη πενήντα προπτυχιακών φοιτητών σε μια εισαγωγική σειρά μαθημάτων για τη μελέτη της θρησκείας μπορεί να αποτελεί δείγμα της λαϊκής γνώσης, καταδεικνύει ότι οι άνθρωποι, είτε αυτοαποκαλούνται θρησκευόμενοι είτε όχι, δεν χρειάζεται απαραίτητα να έχουν μελετήσει τη θρησκεία να έχουν την λεποίτηση ότι ξέρουν τι είναι. Μια γενική, μολονότι συγκεκριμένη, γνώση της «θρησκείας» φαίνεται να προέρχεται από την τυπικά αδιάκκη μάθηση⁴, διαδικασία κατά την οποία οι άνθρωποι απορροφούν απλά τα στοιχεία του πολιτισμικού τους περιβάλλοντος, κατά τους στίχους του ροκ τραγουδιού του John Mellencamp: «μορφώθηκα σε μια μικρή πόλη / έμαθα να φοβάμαι τον Ιησού σε μια μικρή πόλη». Ως μια πολιτισμικής προέλευσης διανοητική κατηγορία⁵, η «θρησκεία» είτε εκφράζεται ως κάτι αυτονόητο, είτε χρησιμοποιείται για να περιγράψει ένα σύνολο διαφόρων φαινομένων: τις θρησκευτικές ιδέες, τη θρησκευτική εμπειρία, τις θρησκευτικές τελετές, τη θρησκευτική τέχνη, τις θρησκευτικές παραδόσεις, τους φανατικούς πιστούς, και ούτω καθ' εξής.

¹ Για πολύ περισσότερο, βλ. Williams, Raymond, *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society* (London: Fontana 1976).

² Σχετικά με την έννοια του «φάσματος», βλ. Derrida, Jacques, *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning and the New International* (New York: Routledge 1994), καθώς και Žižek, Slavoj (Ed.), *Mapping Ideology* (London: Verso 1994).

³ Geertz, Clifford, *Local Knowledge: Further Essays in Interpretative Anthropology* (New York: Basic 1983), σελ. 56-59.

⁴ Βλ. Atran, Scott and Dan Sperber, «Learning Without Teaching: Its Place in Culture», Pp. 39-55 in Liliana Tolchinsky Landsmann (ed.), *Culture, Schooling, and Psychological Development* (Norwood, NJ: Ablex 1991).

⁵ Για περισσότερο, βλ. Shore, Bradl, *Culturo in Mind: Cognition, Culture, and the Problem of Meaning* (New York: Oxford University Press 1996), και Sperber, Dan, *Explaining Culture: A Naturalistic Approach* (Oxford: Blackwell 1996).

Σύμφωνα με τους ορισμούς των φοιτητών που έχω στα χέρια μου, η «θρησκευτικότητα» φαίνεται να μην έχει καμία σαφή οριοθέτηση, και επομένως καμία οροθετική χρησιμότητα, όταν είναι το επίθετο που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τα αισθήματα κάποιου όταν γράφει ποίηση, ή τη διέγερση από την οποία διακατέχεται όταν οδηγεί μια μοτοσικλέτα, ή και το χρόνο που περνά μαζί με το αγαπημένο του κατοικίδιο. Ακριβώς όπως ο τραγουδιστής της ποπ Paul Simon ξέρει «πενήντα τρόπους να αφήσετε τον εραστή σας», έτσι και οι φοιτητές της τάξης μου μπορούν πολύ εύκολα να απαριθμήσουν τουλάχιστον «πενήντα τρόπους να βρείτε τη θρησκεία σας», επιβεβαιώνοντας την απάντηση του Jonathan Z. Smith σε ορισμένους επαγγελματίες φιλοσόφους που θρηνούν για την αδυναμία ορισμού της θρησκείας. Από τον κατάλογο του James Leuba⁶ με τους πενήντα ορισμούς, ο Smith συμπεραίνει ότι η θρησκεία δεν μπορεί να οριστεί, «αλλά ότι μπορεί να ορισθεί, με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία, με περισσότερους από πενήντα τρόπους»⁷. Το πρόβλημα της λαϊκής χρήσης του όρου «θρησκεία» είναι επομένως το πρόβλημα της υπερβολής και της εξειδίκευσης: υπάρχουν πάρα πολλές σημασίες, οι οποίες είναι υπερβολικά απροσδιόριστες (ή, ίσως, υπερβολικά προσδιορισμένες) για να είναι θεωρητικά χρήσιμες —και μπορούμε να προσθέσουμε ότι η απροσδιοριστία των εννοιών τείνει να επιβραβύεται και να προστατεύεται από τις επικλήσεις της αμεσότητας και του ανεξιχνίαστου της «προσωπικής» εμπειρίας και της άποψης, θέτοντας αποτελεσματικά φραγμούς, εν είδη ταμπού, στην κριτική αντιμετώπιση της πανταχού παρούσας λαϊκής συζήτησης για τη «θρησκεία», υπό το φόβο ότι «το μυστήριο που εμφανίζεται να την περιβάλλει [τη «θρησκεία»] είναι εξ ολοκλήρου επιφανειακό και εξασθενίζει με μια πιο προσεκτική διερεύνηση»⁸ (έχω βρεθεί σε περισσότερες από μία κοσμικές συγκεντρώσεις στις οποίες η «θρησκεία» απορρίφθηκε πανηγυρικά ως θέμα συζήτησης!).

Εάν στις λαϊκές αντιλήψεις του όρου «θρησκεία» προσθέσουμε και τους ορισμούς των μελετητών, τότε είναι πιο εμφανής η υπερβολική δύναμη του όρου ως μιας ανεξέλεγκτης, αυθαίρετης αναφοράς. Όπως φανερώνουν οι μελέτες για την ιστορία της κατηγορίας «θρησκεία»⁹, ο όρος είναι ένα «αόριστο σημαίνον», ικανός να προσκολλά-

⁶ B. Leuba, James II., *A Psychological Study of Religion* (New York: Macmillan 1912).

⁷ Smith, Jonathan Z., «Religion, Religions, Religious», in Mark C. Taylor (ed.), *Critical Terms in the Study of Religion* (Chicago: University of Chicago Press 1998), σελ. 281.

⁸ Durkheim, Émile, *The Elementary Forms of Religious Life* (New York: Free Press 1995), σελ. 431.

⁹ Βλ. συγκεκριμένα: Despland, Michel, *La religion en occident. Évolution des idées et du vécu* (Montreal: Fides 1979), Bossy, John, «Some Elementary Forms of Durkheim», *Past & Present* 95

ται σε μια ποικιλία αντικειμένων —πολλά από τα οποία είναι ιδιαίτερα ασαφή—, σε αναρίθμητες αόριστες ιδέες και σε μια πληθώρα ανακριβών προσδιοριστικών προτάσεων. Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι στην ιστορία της θεωρητικής σκέψης γύρω από τη «θρησκεία» ο όρος τείνει να μεταβάλλεται διαρκώς μέσα στην ασάφειά του και όχι σπάνια να κρύβεται πίσω από υποκατάστατους όρους, όπως το «ιερό» (με βάση την κληρονομιά του Otto¹⁰) ή το «όσιο» (με βάση την επιρροή του Eliade¹¹). Εντούτοις, και οι δύο αυτοί υποκατάστατοι όροι είναι εξίσου μυστήριοι, χρησιμοποιούμενοι για να ερμηνεύσουν άλλα μυστήρια (*obscurum per obscurius*).¹² Δεν προκαλεί επίσης έκπληξη το γεγονός ότι η ιστορία της κατηγορίας «θρησκεία» είναι συγχρόνως εν μέρει μια ιστορία της ολίσθησης της κατηγορίας στους κόλπους των ομολογιακών (θεολογικών, απολογητικών) αντιλήψεων των θρησκευτικών κοινοτήτων ή, γενικότερα, σε αυτό που ο Jacques Derrida αποκαλεί θεωρίες «φαντασματολογίας»¹³: περιοχές όπως η θεολογία, ακόμα και μια «οικουμενική θεολογία των θρησκειών του κόσμου»¹⁴, και η οντολογία (η συζήτηση για την ύπαρξη των όντων), που αναλώνονται στη συζήτηση της πραγματικότητας και της παρουσίας των απουσιών (τα φαντάσματα υπάρχουν και δεν υπάρχουν ταυτόχρονα!). Χωρίς να αρνούνται τους ευγενείς σκοπούς, την αναγκαιότητα και την καταλληλότητά τους για απολογητικούς στόχους, αυτές οι φαντασματολογίες είναι σκοταδιστικές, με την έννοια ότι υπονομεύουν μια ερευνητική στρατηγική της οποίας στόχος είναι να αναγνωρισθεί η μελέτη της θρησκείας ως ισότιμο μέλος των ανθρωπιστικών επιστημών μέσα στο πλαίσιο του σύγχρονου πανεπιστημίου. Στην προσπάθεια να αντιμετωπίσουν τις σκοταδιστικές στρατηγικές στη μελέτη της θρησκείας, κάποιες άλλες προσεγγίσεις έχουν στερήσει τη «θρησκεία» από κάθε χρησιμότητα, υποστηρίζοντας ότι δεν έχει καμιά ανεξάρτητη, ιδιαίτερη υπόσταση. Αυτές οι προσεγγίσεις προτιμούν να καταναείμουν τη «θρησκεία» σε άλλες κατηγορίες της κοινωνικής ζωής και να τη μελετήσουν με βάση ένα λεξι-

(1982), σελ. 3-18, και Smith, Jonathan Z., «Religion, Religions, Religious», Pp. 269-284 in Mark C. Taylor (ed.), *Critical Terms in the Study of Religion* (Chicago: University of Chicago Press 1998).

¹⁰ Βλ. Otto, Rudolf, *The Idea of the Holy: An Inquiry Into the Non-Rational Factor in the Idea of the Divine and Its Relation to the Rational* (London: Oxford University Press 1969).

¹¹ Βλ. Eliade, Mircea, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion* (New York: Harcourt, Brace Jovanovich 1959).

¹² Βλ. τη συμβουλή του Marvin Harris (*Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture* [New York: Random House 1979], σελ. 315-41), του οποίου η περιγραφή του σκοταδισμού στις κοινωνικές επιστήμες εφαρμόζεται εύστοχα σε μια κυρίαρχη τάση στην ακαδημαϊκή μελέτη της θρησκείας.

¹³ Derrida, Jacques, *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning and the New International* (New York: Routledge 1994), σελ. 51.

¹⁴ Whaling, Frank, «Theological Approaches», in Peter Connolly (ed.), *Approaches to the Study of Religion* (London: Cassell 1999), σελ. 226-274.

15
λόγιο που προέρχεται από τις κοινωνικές επιστήμες ή τη συγκριτική πολιτισμική μελέτη»¹⁵.

Η φασματικότητα της κατηγορίας «θρησκεία», καθώς και το γεγονός ότι στα πολυάριθμα πανεπιστημιακά τμήματα για τη μελέτη της θρησκείας οι διαφορετικές, ακόμη και αντιφατικές χρήσεις του όρου δεν είναι απλά πιθανές, αλλά αποτελούν τον κανόνα, κάτι που είναι εμφανές και στις εκδόσεις που προορίζονται είτε για ακαδημαϊκή είτε για λαϊκή κατανάλωση, αποτελούν ενδεχομένως ικανούς λόγους για ένα *Εγχειρίδιο Θρησκευολογίας*. Ο τομέας των θρησκευτικών σπουδών είναι μια ζούγκλα. Εάν θέλει κανείς να περάσει μέσα από αυτήν τη ζούγκλα και να βγει έχοντας αυξήσει την κριτική του ικανότητα και τις δυνατότητες θεωρητικής σκέψης του σχετικά με το τι είναι ή τι προεκτάσεις έχει η «θρησκεία», και ειδικά τι δεν είναι, και τι θα πρέπει να συνεπάγεται (ή να μην συνεπάγεται) ο χαρακτηρισμός κάποιας ανθρώπινης ενέργειας ως «θρησκευτικής», τότε ένα βοήθημα που θα υποδεικνύει τις απαραίτητες κατευθύνσεις είναι ιδιαίτερα χρήσιμο. Ένα τέτοιο ακριβώς βοήθημα φιλοδοξούμε πως μπορεί να αποτελέσει αυτό το *Εγχειρίδιο*. Προορισμένα για ένα κοινό που ποικίλει από τους προπτυχιακούς φοιτητές ως τους ερευνητές του χώρου, τα δοκίμια που παρουσιάζονται εδώ αποτελούν μια κριτική μελέτη των διαφόρων τρόπων με τους οποίους χρησιμοποιούνται από τους ερευνητές οι όροι «θρησκεία» και «θρησκευτικότητα», με σκοπό τον ορισμό, την περιγραφή, την ταξινόμηση και την εξήγηση στοιχείων της ανθρώπινης συμπεριφοράς, καθώς και των κοινωνικών και πολιτισμικών διαδικασιών. Για να διασφαλισθεί ότι ο αναγνώστης δεν θα παραπλανηθεί, μια χαρτογραφική μεταφορά θα βοηθήσει ενδεχομένως για την κατανόηση της ταυτότητας αυτού του βιβλίου: αυτό το έργο θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένας «Ατλας», μια σειρά από «χάρτες» για την «περιοχή» της μελέτης της θρησκείας. Δεν είναι, επομένως, μια ακόμη εγκυκλοπαίδεια, που παραθέτει ταξινομημένες περιγραφές των θρησκευτικών αντικειμένων, των πρακτικών, των ηρώων και των αγίων, των ιερών κειμένων, των μύθων και των τελετουργιών —εν ολίγοις, δεν είναι μια επιτομή των κεντρικών φαινομένων μιας θρησκευτικής παράδοσης, ή των βασικών κοινών στοιχείων των θρησκευτικών παραδόσεων. Ούτε και είναι ένα λεξικό, που παρέχει συνοπτικές περιγραφές των βασικών γηγενών θρησκευτικών όρων και των δεδομένων μιας κοινότητας, που συντάσσονται κατά το πρότυπο των γλωσσικών λεξικών. Αυτά τα είδη κατάθεσης της γνώ-

¹⁵ Fitzgerald, Timothy, *The Ideology of Religious Studies* (New York: Oxford University Press 1999).

σης είναι άφθονα σε κάθε ακαδημαϊκή βιβλιοθήκη και δεν υπάρχει καμία ανάγκη να προσθέσει κανείς περισσότερα σε αυτό το πλήθος.

Αντιθέτως, αυτό το βιβλίο εστιάζει το ενδιαφέρον του σε εκείνες ακριβώς τις διανοητικές διαδικασίες και τις επιλογές στη μελέτη της θρησκείας τις οποίες λίγες εγκυκλοπαίδειες και λεξικά της θρησκείας ερευνούν —συγκεκριμένα, τους βασικούς εννοιολογικούς όρους των μελετητών και τις θεωρητικά φορτισμένες ερμηνευτικές μεθόδους τους, τη μεταφορά των θρησκευτικών όρων των πιστών στη γλώσσα των κοινωνικών και πολιτισμικών επιστημών, τις συγκριτικές μεθόδους τους και τις προσπάθειές τους να θέσουν τα όρια μεταξύ του τι θεωρείται ως θρησκευτικό και τι όχι. Με απλά λόγια, αυτό το βιβλίο θέτει και απαντά με πολυμορφικό τρόπο σε δύο βασικά ερωτήματα τα οποία αργά ή γρήγορα θα πρέπει να αντιμετωπίσουν σοβαρά όσοι μελετούν τη θρησκεία: τι είναι η θρησκεία, και πώς μπορεί να μελετηθεί κατάλληλα μέσα στο πλαίσιο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών στα σύγχρονα πανεπιστήμια. Αν πρέπει να αναφέρουμε μια αναλογία, μπορούμε να πούμε ότι η σχέση του βιβλίου αυτού με την πρωτογενή έρευνα στο χώρο της θρησκείας —είτε αυτή η έρευνα συνίσταται στη μελέτη αρχείων και εγκυκλοπαιδειών της θρησκείας από τους φοιτητές, είτε στη μελέτη των θρησκευτικών κοινοτήτων από τους ειδικούς, ή στη μελέτη της θρησκευτικής ζωής κάποιας συγκεκριμένης ομάδας από τους εθνογράφους— είναι ανάλογη με τη σχέση μιας εισαγωγής στην ιστοριογραφία (τη θεωρία της ιστορίας) με την επιτόπια έρευνα των ιστορικών, ή με τον τρόπο με τον οποίον ένα εγχειρίδιο σχετικά με τις θεωρίες αποτελεί μια δευτερογενή παραγωγή σε σχέση με το έργο της ίδιας της σύνταξης ενός λεξικού. Εν μέσω των θεωρητικών προβλημάτων της ύστερης νεωτερικότητας, τα οποία πιθανότατα θα μας απασχολήσουν και στήν καινούργια χιλιετία, το βιβλίο αυτό αποτελεί μια απόπειρα δευτερογενούς παραγωγής, με σκοπό τη διατήρηση, ή ίσως την ανάκτηση, ή την απόκτηση για πρώτη φορά κάποιας οικειότητας με τις βασικές έννοιες στη μελέτη της θρησκείας.

Η έννοια της «θρησκείας»

Αυτό το βιβλίο δεν ισχυρίζεται ότι προσφέρει μια απόλυτη «ενιαία θεωρία» της θρησκείας, ούτε ένα απόλυτο, ενιαίο σύγολο μεθόδων για τη μελέτη της θρησκείας. Όμως, τα άρθρα που παρουσιάζονται εδώ αποτελούν πράγματι, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, μέρος μιας κοινής θέσης όσον αφορά θεωρητικά και μεθοδολογικά θέ-

ματά: Ο αναγνώστης θα συνειδητοποιήσει γρήγορα ότι αυτός ο τόμος δεν αποστασιοποιείται σχετικά με το τι συνιστά «επιτυχία ή αποτυχία»¹⁶ στη διαμόρφωση της μελέτης της θρησκείας ως ενός βιώσιμου και εφαρμόσιμου ακαδημαϊκού τομέα μέσα στο πλαίσιο της παραγωγής γνώσης που χαρακτηρίζει το σύγχρονο πανεπιστήμιο. Επομένως, αυτό το βιβλίο παίρνει θέση, και η έκφραση και η αιτιολόγηση αυτής της θέσης, ρητή και κατηγορηματική σε ορισμένα δοκίμια και πιο έμμεσα σε κάποια άλλα, αποτελεί ένα δεύτερο βασικό λόγο για τη σύγταξη των πονημάτων που παρατίθενται εδώ. Για την ευκολία του αναγνώστη, θα πρέπει να καταδειχθούν τα κύρια σημεία αυτής της θέσης.

1) *Η κληρονομιά του παρελθόντος*. Η κριτική μελέτη της θρησκείας — δημούργημα του ευρωπαϊκού πολιτισμού — αναπτύχθηκε ιστορικά ταυτόχρονα ως μια αρνητική διαδικασία απαγκίστρωσης από τη χριστιανική θεολογία και ως μια θετική διαδικασία εναρμόνισης με τις αξίες του επιστημονικού ορθολογισμού που σχετιζόταν με τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό.¹⁷ Μέσα από αυτήν την πάλη μεταξύ αποστασιοποίησης και οικειότητας ανέκυψε η δυνατότητα μιας ερευνητικής θεώρησης πέρα από τις γηγενείς προσεγγίσεις και τα γνωστικά πλαίσια των θρησκευτικών δομών, μιας θεώρησης ωθούμενης από ένα επιστημονικό ενδιαφέρον, παρά από τις ομολογιακές και απολογητικές απαιτήσεις των θρησκευτικών οργανώσεων. Κατέστη δυνατό να μελετήσει κανείς τη θρησκεία χωρίς να είναι θιασώτης κάποιας θρησκείας. Ήταν πλέον εφικτό να διαχωρίσει κανείς τη μελέτη της θρησκείας από την άσκηση της θρησκείας. Ήταν τώρα λογικό να διακρίνει κανείς την προκατειλημμένη — είτε θετικά είτε αρνητικά — αντιμετώπιση της θρησκείας από την ανάλυση, τη σύγκριση και την ερμηνεία των θρησκειών. Ήταν τώρα δικαιολογημένη η χρήση μη θρησκευτικών θεωριών της γνώσης (επιστημολογιών) για την παραγωγή γνώσης σχετικά με τα θρησκευτικά φαινόμενα. Το εκπληκτικό δεν είναι ότι προέκυψαν αυτές οι δυνατότητες, αλλά ότι η ερευνητική δραστηριότητα (*Wissenschaft*) που διαμορφώθηκε με βάση αυτές τις δυνατότητες ονομάστηκε συγκεκριμένα «Επιστήμη της Θρησκείας» (*Religionswissenschaft*), σε πολεμική αντιδιαστολή με τη μελέ-

¹⁶ Smith, Jonathan Z., «Religion, Religions, Religious», in Mark C. Taylor (ed.), *Critical Terms in the Study of Religion* (Chicago: University of Chicago Press 1998), σελ. 281.

¹⁷ B. Preus, J. Samuel, *Explaining Religion: Criticism and Theory from Bodin to Freud* (New Haven: Yale University Press 1987), και του ίδιου, «The Bible and Religion in the Century of Genesis», *Religion* 28 (1998): 3-27, 111-138. βλ. επίσης Capps, Walter H., *Religious Studies: The Making of a Discipline* (Minneapolis: Fortress 1995).

τη της (χριστιανικής) «πίστης, με πίστη, για την πίστη» (*Glaubenslehre*). Η «θρησκεία», επομένως, γνώρισε τη σύγχρονη (ανα)γέννησή της ως ένα σημαίνον της διαφοράς από τη θεολογική μελέτη, όπου η διαφορά ήταν, αρχικά, «ένα είδος απουσίας»¹⁸, ένας τρόπος να πει κανείς «όχι αυτό». Η κενότητα της «θρησκείας» δεν επρόκειτο, φυσικά, να διαρκέσει πολύ, και η έννοια «όχι αυτό» (π.χ. η θεολογία) επρόκειτο να αντικατασταθεί από την έννοια «όχι αυτό, αλλά εκείνο». Θα επιστρέψω στο «εκείνο» αργότερα. Εν τω μεταξύ, έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι αυτή η δυαδική λογική τύπου Α / μη Α μπορεί να εξακολουθήσει να αντιδιαστέλλει το θρησκευτικό προς το μη θρησκευτικό. Η τύπου «μη Α» «σύγχρονη προέλευση της θρησκείας» είναι η κληρονομιά που έχουμε σήμερα, με τους περισσότερους από πενήντα τρόπους ορισμού της θρησκείας. Αν η θρησκεία είναι «μη Α», τότε εξ ορισμού περιλαμβάνει τα πάντα.

Αξίζει να σημειωθεί μία δεύτερη μεταβολή στην ιστορία του όρου «θρησκεία», όταν η λέξη χρησιμοποιήθηκε ως μια συγκριτική κατηγορία, για να δηλώσει τη διαφορά ανάμεσα στο «εμείς» και το «αυτός». Όπως υποστηρίζει ο David Chidester στο δοκίμιο του για τη θρησκεία που περιλαμβάνεται σε αυτόν τον τόμο σχετικά με την αντιμετώπιση των «ιθαγενών» στις αποικίες:

Οι Ευρωπαίοι εξερευνητές, ταξιδιώτες, μισθοφόροι, άποικοι και διοικητές κατέγραψαν τα ευρήματά τους σχετικά με τις γηγενείς θρησκείες ανά τον κόσμο. Με αξιοθαύμαστη συνέπεια, σε μια περίοδο πέντε αιώνων, αυτοί οι Ευρωπαίοι παρατηρητές ανέφεραν ότι είχαν ανακαλύψει λαούς οι οποίοι δεν παρουσίαζαν κανένα ίχνος θρησκευτικότητας, στην Αμερική, την Αφρική και τα νησιά του Ειρηνικού.¹⁹

Ο όρος «θρησκεία», φορτισμένος με μια οικουμενική (παρ' όλα αυτά όμως χριστιανικού χαρακτήρα) σημασία, την οποία της προσέδωσε η νεοπαγής επιστήμη της συγκριτικής θρησκευτολογίας²⁰, μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως ένα σύμβολο των ορίων της αποικιακής περιφέρειας, ένα σύμβολο της διάκρισης μεταξύ του πολιτισμένου, ορθά θρησκευόμενου Ευρωπαίου *Homo Urbanus*²¹ από τον απολίτιστο «άγριο», ο οποίος θεωρητικά δεν είχε θρη-

¹⁸ Proux, J. Samuel, «The Bible and Religion in the Century of Genius». *Religion* 28 (1998), σελ.

3

¹⁹ Η έμφαση είναι δική μου. Βλ., επίσης: Chidester, David, *Savage Systems: Colonialism and Comparative Religion in Southern Africa*. Studies in Religion and Culture (Charlottesville: University Press of Virginia 1996).

²⁰ Βλ. σχετικά Sharpe, Eric J., *Comparative Religion: A History* (La Salle, IL: Open Court 1986).

²¹ Σ.τ.μ.: *Homo Urbanus*: Ο άνθρωπος της πόλης.

σκεία; ή, στην καλύτερη περίπτωση, η θρησκεία του δεν ήταν αποδεκτή και οι πρακτικές του θα έπρεπε κατά συνέπεια να χαρακτηρισθούν με άλλους όρους. Ο όρος «διδασκαλία» αποτέλεσε, και για πολλούς αποτελεί ακόμα, ένα βολικό χαρακτηρισμό για την εσφαλμένη, μάταιη ή ψεύτικη θρησκεία — με βάση την οπτική γωνία των ισχυρών κέντρων της επικρατούσας θρησκείας.

Το συμπέρασμα από αυτήν τη σύντομη ματιά στο πρόσφατο παρελθόν του όρου «θρησκεία» είναι ότι ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε με μεγαλύτερη συνέπεια ως ένα σύμβολο διάκρισης και διαχωρισμού, παρά ως ένα δοχείο ή όχημα μιας αυθεντικής, διαχρονικής και πρακτικής γνώσης. Πιο συγκεκριμένα, η υποτιθέμενη ουσία της «θρησκείας» ποικίλει ευρύτατα, και η ποικιλία αυτή εξαρτάται από την ταξινομική λειτουργία του όρου, όπως καθορίζεται από τα ενδιαφέροντα των ερευνητών. Η στάση των εκδοτών αυτού του έργου — ο αναγνώστης μπορεί να κρίνει σε ποιο βαθμό είναι σύμφωνη με εκείνη των αρθρογραφούντων — έγκαιρα στην ευγνώμονα αποδοχή της κληρονομιάς του παρελθόντος του τομέα και την αντιμετώπιση του όρου «θρησκεία» ως κατ' εξοχήν κενού, ως ενός απλού οροθετικού μηχανισμού. Θα πρέπει να θεωρείται αυτονόητο ότι η αποδοχή αυτής της κληρονομιάς δεν συνεπάγεται απαραίτητα την υιοθέτηση των ταξινομικών μεθόδων και των κοινωνικών αξιών του παρελθόντος, εκείνων οι οποίες δημιούργησαν διακρίσεις όπως τα ξόρκια των άλλων και η δική μας γνώση, η διδασκαλία των άλλων και η δική μας θρησκεία. Αυτές οι πολικότητες δεν έχουν τίποτα να προσφέρουν στη μελέτη της θρησκείας και θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως θεωρητικά κατάλοιπα στο μουσείο της ιστορίας του τομέα.

Από την ουσία στην έννοια. Αν ο όρος «θρησκεία» είναι κενός περιεχομένου — ή προσλαμβάνει διαρκώς έωλες σημασίες, όπως προαναφέραμε — τότε ας εγκαταλείψουμε την εσχατολογική προσδοκία που τόσο επίμονα παραμένει στον τομέα, ότι μια ευφύτης ερμηνευτική πανάκεια θα βγάλει το τζίνι από το λυχνάρι της «θρησκείας». Αν η «θρησκεία» είναι κενή περιεχομένου, τότε δεν υπάρχει τζίνι στο λυχνάρι! Με πιο λεπτούς όρους, το πρόβλημα με τη χρήση του όρου «θρησκεία» ως δηλωτικού μιας ουσίας με τα δικά της ιδιάζοντα χαρακτηριστικά είναι ότι επικαλείται ορισμούς οι οποίοι είναι *ad hoc* και θεωρούνται ως δεδομένοι (και σε τελική ανάλυση ασυνεπείς). Επιπλέον, αυτή η ασυνέπεια περνά κατά κανόνα απαρατήρητη από τους ερευνητές οι οποίοι «τείνουν να θεωρούν τη σημασία του [οποιοδήποτε] ορισμού ως δε-

δομένη»²², σαν να ήταν προστατευμένη από κάθε κριτική. Οπωσδήποτε, όταν κάποιος πιστεύει *a priori* σε μια θεωρία, τότε είναι εύκολο να ενισχυθεί η πεποίθησή του ότι είναι σωστή μέσω διαφόρων διανοητικών τεχνασμάτων. Η στάση δηλαδή των εκδοτών αυτού του έργου αντιστρέφει τη γνωστή προτροπή ενός από τους προπάτορες των θρησκευτικών σπουδών, του Rudolf Otto (1869-1937), που συναντούμε στις αρχικές σελίδες του έργου του *The Idea of the Holy*. Σε αντίθεση με τον Otto, το βιβλίο αυτό συμβουλεύει οποιονδήποτε θεωρεί ότι έχει μια «εσωτερική προσωπική οντολογική γνώση» της θρησκείας «να μη διαβάσει παρακάτω»²³. Με άλλα λόγια, οι συγγραφείς αυτού του βιβλίου δεν ισχυρίζονται ότι κατέχουν καμία προνομακική, ενορατική γνώση σχετικά με το τι είναι ή τι δεν είναι στην πραγματικότητα η «θρησκεία». Αντιθέτως, ασχολούνται με την ανάπτυξη ταξινομιών και θεωριών που θα τους βοηθήσουν στην απάντηση ερωτημάτων σχετικά με τη φύση, την προέλευση και τις λειτουργίες της συγκεκριμένης πτυχής της κοινωνικής ζωής που αποκαλούν «θρησκεία».

Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να θεωρήσουμε τη θρησκεία ως μια έννοια, υπό την τεχνική έννοια του όρου, και όχι ως μια αφηρημένη ουσία, ένα «κάτι» που μπορεί να εισβάλει στη ζωή μας και να μας διαφωτίσει, αρκεί να είμαστε κατάλληλα προετοιμασμένοι για να το υποδεχθούμε. Οι έννοιες είναι ιδέες που χρησιμοποιούνται για να ταξινομήσουν τα περιεχόμενα του πραγματικού κόσμου σε κατηγορίες, ώστε να μπορούν να ερευνηθούν ευκολότερα τα αίτια και οι λειτουργίες τους, η επίδρασή τους στα άτομα και την κοινωνία, οι σχέσεις τους με άλλες έννοιες, και ούτω καθ' εξής. Η εννοιολογική διάκριση του Norwood R. Hanson μεταξύ δύο ειδών όρων θα μας βοηθήσει ενδεχομένως να το κατανοήσουμε καλύτερα. Διακρίνει, μολονότι στο πλαίσιο μιας συνέχειας, τις «αντικειμενικές έννοιες» ή τα «δεδομένα» από τις λιγότερο ή περισσότερο «θεωρητικά φορτισμένες» λέξεις, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα της μεταξύ τους διαφοράς την αντικειμενική έννοια «τρύπα», μια τοπική κοιλότητα, και την έννοια «κρατήρας»: «Χαρακτηρίζοντας κανείς μια κοιλότητα ως κρατήρα, δίνει πληροφορίες για την προέλευσή της, υπονοώντας ότι η δημιουργία της ήταν γρήγορη, βίαιη, εκρηκτική»²⁴. Με απλά λόγια, οι έννοιες είναι προϊόντα των γνωστικών διαδικασιών των ερευνητών, τα

²² Βλ. το δεύτερο άρθρο αυτού του τόμου για τον ορισμό, από τον William E. Arnal.

²³ Otto, Rudolf, *The Idea of the Holy: An Inquiry Into the Non-Rational Factor in the Idea of the Divine and Its Relation to the Rational* (London: Oxford University Press 1969), σελ. 8.

²⁴ Hanson, Norwood Russell, *Patterns of Discovery: An Inquiry Into the Conceptual Foundations of Science* (Cambridge: Cambridge University Press 1958), σελ. 56-60.